

АПОЗИТИВНІ ЕПІТЕТИ У ПОЕТИЧНІЙ МОВОТВОРЧОСТІ Т.Г. ШЕВЧЕНКА

Проблема вивчення епітетів у поезії Т.Г. Шевченка має тривалу історію і вирішувалася науковцями залежно від рівня розвитку мовознавства і суміжних з ним наук, від світоглядних позицій дослідника.

У різні періоди на потужні образотворчі потенції і високу частотність епітетів у художньому мовленні Т.Г. Шевченка звертали увагу В.Ващенко, С.Єрмоленко, І.Журба, М.Коцюбинська, А.Мойсієнко, М.Рильський, Л.Рожило, В.Русанівський, Н.Сидяченко та ін. Але практика сучасних інтерпретацій поетичної мовотворчості засвідчує необхідність подальшого дослідження епітетних конструкцій із застосуванням багаторівневого системно-стилістичного підходу до поетичних творів Т.Шевченка, що відкриває простір для осмислення особливостей його художнього методу та ідіолекту в цілому.

Дослідження семантичного рівня поезії передбачає детальне вивчення і граматичних параметрів мовних одиниць, які його формують. Семантичні варіації епітетних одиниць завжди втілюються у відповідні лексико-граматичні моделі, хоча їм не властиві усталені граматичні форми. Епітет не має викінчених граматичних форм і „може бути виражений різними морфолого-синтаксичними категоріями” [2, 76]. Проте усі науковці погоджуються, що виразні епітетні ознаки мають іменники-прикладки, адже „переважна більшість апозитивних словосполучень містить у своїй семантиці емоційно-експресивну оцінку” [1, 126].

У прикладкових конструкціях ознака виражається як друга назва і передбачає наявність ознаки об'єкта у суб'єкті. Між прикладкою та означуваним словом устанавлюються відношення смислової та граматичної рівноправності, адже прикладка й означуване слово фактично позначають той самий об'єкт дійсності.

Функціонування іменникових апозитивних конструкцій епітетів має свою специфіку. У поетичних творах Т.Г. Шевченка за способом взаємодії з означуваним словом та місцем щодо нього можна виділити кілька груп апозитивних епітетів:

1) конструкції з прикладкою у препозиції: *гори-хвилі* (I 113.1307), *журба-мова* (I 199.27), *сатана-чоловік* (II 82.220), *роса-сльоза* (I 355.20), *журба-сльози* (I 429.В), *огонь-сльоза* (II 263.12), *сонце-правда* (I 331.48), *кров-сльози* (I 358.17), *правда-мста* (II 328.44), *буй-тур* (II 339.17), *буй-голова* (II 26.103) та ін.

2) конструкції з прикладкою у постпозиції: *садок-райочок* (II 348.2), *дитина-син* (II 309.167), *князь-жених* (II 74.179), *чех-слав'янин* (I 263.57), *кесар-кат* (II 32.12), *рушниця-гаківниця* (II 42.30), *робота-каторга* (II 351.20), *дівчина-сиротина* (II 155.19), *історія-правда* (II 30.43), *кров-вино* (II 339.24), *сирота-собака* (I 41.533), *ріки-сльози* (I 387.40) та ін.

3) конструкції з семантично рівноправними іменниками, побудовані як парні зближення сумарної семантики, які становлять певний концепт: *правда-воля* (I 338.61) – найвища справедливість; *друже-брате* (II 47.91) – найближчий друг; *патриції-аристократи* (II 271.263) – заможні, владні громадяни; *плебей-гречкосії* (II 273.322) – знедолені прості люди; *патріотичуторяни* (I 374.18) – народники; *веселіє-надія* (II 496.B) – щастя; *ланцюг-пуга* (II 188.86) – кайдани; *козацтво-товариство* (I 285.471) – запорожці, *ляшки-панки* (I 66.107) – шляхта; *сірома-сирота* (II 86.31) – убога, нещасна людина і под. Використовуючи такі епітети, Т.Шевченко апелює до властивості людського мислення асоціативно встановлювати відношення між явищами: образ „виникає як певне нашарування над словом, що актуалізує життя внутрішньої форми слова, де й набуває своє особливе значення символ” [3, 109].

До епітетів можна зарахувати і юкстапозити, побудовані на синонімічному зближенні компонентів: *лихо-злидні* (I 86.388), *журба-туга* (II 339.12), *думки-гадоньки* (II 342.23), *талан-доля* (I 283.412), *туга-нудьга* (II 337.47) і под. О.Пономарів щодо таких утворень слушно зауважує, що „поєднання двох синонімів є першим ступенем їх ампліфікації, через те майже всі слова, сконструйовані в такий спосіб, зберігають образність та експресивність” [12, 141]. А образність та експресивність і є саме тими ознаками, що характеризують епітет. Такі епітетні конструкції інтенсифікують певну рису об’єкта і, водночас, дають суб’єктивну оцінку.

Отже, у плані семантико-синтаксичних відношень, які виникають у результаті взаємодії головного і залежного компонентів, модель є поліфункціональною, а порядок розміщення компонентів вільний. Прямий порядок слів передбачає розміщення епітета-прикладки у препозиції, однак у поетичних творах Т.Г. Шевченка серед сполучень образного характеру поширені структури з інверсованими компонентами. На думку Л.М. Пархонюк, „трудність у тому, що в прикладковій сполуці інверсія формально не помітна, оскільки вона виражається не граматично, а семантично” [11, 45].

Хоча апозитивні словосполучення виражають одне поняття, цілісне лексичне значення їм не притаманне. Навіть рівноправні конструкції, що виявляють найвищий ступінь лексикалізації, є в основному продуктом індивідуальної мовленнєвої творчості Т.Г. Шевченка. Структура таких епітетних конструкцій співвідносна з словосполученням „прикметник + іменник” або легко трансформується в порівняльний зворот: *журливі сльози* → *журба-сльози*; *овдовіла молодиця* → *вдовиця-молодиця*; *підступна людина* → *сатана-чоловік*; *підневільні люди* → *невольники-люди*; *хвилі високі, як гори* → *гори-хвилі*; *правда, як сонце* → *правда-сонце*; *садок, як рай* → *садок-райочок*. Крім того, апозитивне словосполучення виявляє потенційну предикацію і, користуючись методом трансформації, його можна перетворити у складнопідрядне речення: *садок, який є раєм*; *люди, які є невольниками*. Це дало підставу деяким науковцям стверджувати, що прикладкові моделі „являють собою сконденсовані порівняння” [16, 121; 13,

138]. Проте говорити про всі прикладкові моделі як згорнуті порівняльні конструкції немає підстав. Фактичний матеріал засвідчує численну групу апозитивних сполук, які мотивуються атрибутивними словосполученнями.

Шляхом згортання описових конструкцій у складні слова створюються виразні стилістеми, адже „складні і складені слова порівняно з простими володіють більшими стилістичними можливостями, більшою пізнавально-оціночною силою, понятійною й естетичною місткістю” [16, 120]. Завдяки двокомпонентності слово стає стилістично маркованим. На думку О.С. Шевчук, такому слову властива подвійна референція – до об’єктивного світу і до світу слів [16, 121]. Експресивна характеристика прикладкових конструкцій значною мірою залежить від частоти вживання апозитивного члена в одному й тому ж лексичному оточенні, а також від відстані, що розділяє обидва компоненти сполуки на тематичній шкалі: чим більша відстань і незвичніше оточення, тим виразніший епітет.

Епітет-прикладка уточнює предмет думки або вносить додаткові відтінки значення до змісту складної однослівної номінації. Означальний компонент з’являється при порівнянні, зіставленні предмета чи явища з іншим за подібністю чи його постійною функцією. Отже, апозитивні утворення є семантично глибшими за звичайні словосполучення, оскільки „порівняння, зіставлення, контраст – це рух думки, творчої уяви, завдяки якому загострюються художні деталі, зображення набуває стрункості й динаміки” [8, 110]. Крім того, така комбінаторно-семантична епітетна одиниця є своєрідним актуалізатором тропеїчних валентностей кожного з компонентів. Шляхом максимального смислового навантаження Т.Г. Шевченко часто перетворює епітет у засіб узагальнення, ускладнюючи його семантику за рахунок метафоризації, адже метафору „можна розглядати як найкоротший і нетривіальний шлях до істини, бо вона, вихоплюючи і синтезуючи за асоціаціями певні ознаки, переводить світ предметів з усталеної таксономії на вищий щабель пізнання – у світ смислів” [10, 330]. Безпосереднім джерелом переосмислення шляхом метафоризації виступають лише певні складники семантичної структури компонентів апозитивних словосполучень, оскільки „у метафорі актуалізуються не всі семи, тому залишається можливість різного сприймання і тлумачення” [10,332]. Зближення двох понять відбувається на ґрунті порівняння або асоціації. У ролі прикладки метафори можуть бути об’єктом порівняння. Поет нерідко надає перевагу не зовнішнім порівнянням, а порівнянням прихованим, що досягається влучною метафорою. Процес семантичного перетворення слова зорієнтовано на образне вираження художнього змісту, який характеризується у Т.Г.Шевченка неоднозначністю і можливістю нарощення потенційних смислів. У прикладкових конструкціях часто суміщаються і значення епітета, і значення метафори, що „зумовлюється насамперед специфічною означальною функцією прикладки” [13, 139]:

Перепливе вона [дума] Лету;
І огнем-сльозою

Сльзьми-водою розлилось
Колишнєє святеє диво! (П 92.16)

Упаде колись на землю. (II 263.12)

Означуване слово виступає референтом, а епітет-прикладка – корелятом. У такій метафорі актуалізується классема [9,184], що сприяє розвиткові внутрішньої форми обох компонентів: *кров-вино* (классема „червона рідина”), *сирота-собака* (классема „бідний, нещасний”), *сльози-вода* (классема „прозора, безбарвна рідина”) і т.п. Виділення імпліцитних семантичних ознак в структурі значення епітета дозволяє визначити концептуальну і лінгвістичну мотивації.

Нарощення денотативно-десигнативного змісту здійснюється й за рахунок конотативного. Зміщення традиційної дистрибуції епітетних одиниць створює спектр різноманітних конотацій. Т.Шевченко „дозволяв собі щодо сполучуваності слів значну еволюцію образності”[4,190]. Мотивація сполучуваності іменників у складі апозитивних словосполучень регламентується творчими настановами поета та особливостями його світосприймання. Крім того, фактично для кожного апозитивного епітета поет створив особливий словесний контекст, де ідейно-семантичне навантаження концентричне:

І все розтлили, осквернили,
І осквернених, худосилих,
Убогих серцем, завдали
В роботу-каторгу. (II 351.21)

Марія ще за ворітьми
Дітей зостріла, і зомліла,
І трупом пала, як узріла
Той хрестик-шибеничку. (II 318.554)

Слово-образ, граматично оформлене як апозитивне словосполучення, перебуває в центрі поетичної думки, а інші художні засоби допомагають підвести читача до ключового поняття. В контекстуальному оточенні апозитивне словосполучення знаходить семантико-стилістичну розшифровку. За словами С.Гетьман, Шевченко „був наділений унікальною можливістю мовою доступних символів донести до читача актуальні соціальні, політичні, філософські ідеї” [5,88].

У семантичному плані епітет-прикладка у поезії Т.Г. Шевченка характеризує предмет думки:

1) за схожістю: *гори-хвилі, робота-каторга, стон-дзвін* і под.;

2) за статевою, національною належністю: *чех-слав'янин, дитина-син, діточки-дівчата*;

3) за вдачею: *сатана-чоловік, орле-козаче, панове-молодці, москаль-чарівник, цар-пророк, москаль-пройдисвіт*;

4) за соціальним статусом: *товариші-запорожці, князь-жених, патриції-аристократи, вдовиця-молодиця, дівчина-сиротина, учитель-дяк*.

Прикладкові сполучення здавна були поширені і в думках, і в оригінальній давньоукраїнській поезії. Про творче використання надбань попередніх епох свідчать традиційні народнопоетичні означення прикладкового типу у поетичних творах Т.Шевченка: *пане-отамане* (I 415.В), *орле-козаче* (II 45.28), *друже-брате* (II 47.91), *пане-брате* (II 201.57),

панове-молодці (II 138.53), *серце-тополенько* (I 53.218), *милий-серденько* (I 51.117), *буй-тур* (II 339.17), *турки-яничари* (I 285.20) та ін.

Спасибі вам, *панове-молодці*,
Преславнії запорожці,
За честь, за славу, за повагу. (II 138.53)

Друзе-брате!
Ще прийде ніч в смердячу хату,
Ще прийдуть думи. (II 47.91)

В усній народній творчості знаходимо багато схожих іменникових означень:

Ой, ходімо, *пане-брате*,
В степ та в гайдамаки.
[14,52]

Ви, *козаки-молодці*, добре, братіє майте,
Од города Козлова забігайте,
Турок-яничар впень рубайте. [7,158]

Такий тісний зв'язок із народнопісними традиціями зумовив творче використання стилістичних і граматичних форм фольклору, тому „у мові Шевченка, справді, важко відділити народнопісенні, фольклорні мовні образи від неповторно оригінальних, за якими постає образне мислення геніального поета” [6,133]. Але Тарас Шевченко виходить за рамки встановлених фольклорних канонів, у його творчості знаходимо новотвори прикладкового типу: *чех-слав'янин* (I 263.57), *слова-сльози* (I 75.23), *церков-домовина* (I 309.42), *душею-серцем неповинні* (II 343.6) та ін. Епітет у Шевченковому поетичному контексті може переосмислюватися і набувати пейоративно-іронічного забарвлення: *хрестик-шибеничка* (II 318.552), *матушка-цариця* (II 253.177), *ляшки-панки* (I 66.107). Образність апозитивних словосполучень створюється насамперед за рахунок аксіологічної семантики компонентів. Т.Шевченко активно використовує прикладкові епітети, які вже функціонують у народнорозмовному фонді як оцінні, але в процесі індивідуально-авторської мовотворчості змінює співвідношення між лексичними рівнями, створюючи неологізми. Поет активно розвиває свою манеру, створюючи нові мовні норми, власне, семантичні процеси в поетичній мові майстра спрямовані на розширення арсеналу граматичних форм.

Аналіз апозитивних епітетних конструкцій у поезії Т.Г.Шевченка свідчить про складний характер поетичних асоціацій, які відображають сутнісну багатозначність предметів і явищ, з одного боку, і про властивість апозитивних епітетних конструкцій до компресії семантичної інформації – з іншого. Незалежно від засобів створення образності епітет-прикладка функціонує у поетичних творах Т.Г. Шевченка як економна, семантично глибока, експресивна форма характеристики-оцінки. За допомогою апозитивних словосполучень твориться смислова поліфонія, що акумулює значення обох компонентів. Така концентрація образних смислів, у свою чергу, моделює концептуальний рівень поетичних контекстів.

Отже, можемо говорити про особливу роль апозитивних епітетів у формуванні художнього тексту. Шевченків епітет – це компонент образного світосприймання автора, що репрезентує різноаспектні явища через призму

його художніх настанов. Специфіка розглянутої епітетної моделі полягає в індивідуально-авторській моделі слововживання. Фактичний матеріал ілюструє розширення лексичного діапазону майстра слова за рахунок використання апозитивних епітетних конструкцій. Філігранна робота над словом, витонченість поетичної думки, притаманні творчій лабораторії Т.Г.Шевченка, забезпечують створення неперевершених художніх образів на основі епітетних конструкцій прикладкового типу.

Література:

1. Азарова Л.Є. Складні слова в українській мові: структура, семантика, концепція „золотої” пропорції. Монографія. – Вінниця, 2000. – 222 с.
2. Ващенко В.С. Мова Т.Шевченка. – Х., 1963. – 161 с.
3. Вербіцька О. Семантика і структура образотворення у поезії Т.Г.Шевченка // Матеріали Тридцять четвертої наукової шевченківської конференції. – Кн.1. – Черкаси: Брама, 2003. – С. 109-118.
4. Грабовецька О. Шевченківський епітет як проблема перекладу (на матеріалі англомовних перекладів поетових творів) // Матеріали Тридцять четвертої наукової шевченківської конференції. – Кн.2. – Черкаси: Брама, 2003. – С.190-198.
5. Гетьман С. Просвітницька основа Шевченкової естетики // Матеріали Тридцять четвертої наукової шевченківської конференції. – Кн.1. – Черкаси: Брама, 2003. – С. 88-96.
6. Єрмоленко С.Я. Фольклор і літературна мова. – К., 1987.
7. Закувала зозуленька: Антологія української народної творчості. – Київ, 1998. – 510 с.
8. Коцюбинська М.Х. Мої обрії: В 2 т. – К., 2004. – Т.1 – 336 с.
9. Кронгауз М.А. Семантика. – М., 2001. – 399 с.
10. Мацько Л.І., Сидоренко О.М., Мацько О.М. Стилїстика української мови. – К.: Вища школа, 2003. – 462 с.
11. Пархонюк Л.М. Функціонально-семантичні особливості апозитивних сполучень загальних іменників у сучасній українській мові // Дослідження з граматичної будови української мови. Зб.наук.праць. – Дніпропетровськ: ДДУ, 1998. – С.42-46.
12. Пономарів О.Д. Стилїстика сучасної української мови: Підручник. – Тернопіль, 2000. – 248 с.
13. Рошко С.М. Структурно-синтаксичні та функціонально-семантичні особливості порівнянь-прикладок в сучасній українській мові // Записки з українського мовознавства. Вип.9. – Одеса: Астропринт, 2000. – С.137-142.
14. Українські народні ліричні пісні / Упор.: М.М.Гордійчук та ін. – К.: Видавництво АН УРСР, 1958.
15. Шевченко Т. Повне збір. творів: В 10 т. – К.: Вид-во АН УРСР, 1951. – Т. 1; 1953 – Т.2.
16. Шевчук О.С. Стилїстичні функції словотворчих засобів // Українське мовознавство: Республіканський міжвідомчий науковий збірник. – К.: Вища школа, 1988. – С.117-124.

Т.В.Шкаровська

АСПЕКТИ ВИВЧЕННЯ ЛЕКСИКИ НАРОДНОГО КАЛЕНДАРЯ СЕРЕДНЬОПОЛІСЬКО-НАДДНІПРЯНСЬКОГО ПОРУБІЖЖЯ

Дослідження діалектної лексики актуальне як з погляду вивчення словникового складу мови в цілому, так і можливості пізнання культури й